

ОСОБОВИЙ ФОНД ФЕДОРА ШТЕЙНГЕЛЯ В ДЕРЖАВНОМУ АРХІВІ РІВНЕНСЬКОЇ ОБЛАСТІ ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

Роль Федора (Теодора) Штейнгеля у вітчизняній історії першої половини ХХ ст. важко переоцінити. Депутат І Державної Думи, заступник голови Українського наукового товариства в Києві, член ради Товариства українських поступовців, голова комітету Всеросійського союзу міст Південно-Західного фронту, голова виконкому Київської міської думи з березня 1917 р., член президії Всеукраїнського національного конгресу, посол Української Держави гетьмана Павла Скоропадського в Німеччині — такими були віхи його громадсько-політичної кар'єри в добу українських визвольних змагань.

Матеріали Державного архіву Рівненської області, які стосуються родини Штейнгелів, датовані другою половиною ХІХ ст. Вони інформують про життя Ф. Штейнгеля до його виходу на широку арену української історії. Спираючись на фамільний архівний фонд, ми можемо побачити, яким він був у перший період своєї діяльності, яка ще не виходила за межі Волинської губернії.

В історіографії вже існують дві публікації, засновані на матеріалах фонду. Т. Нахратова робить огляд сімейних фотографій Штейнгелів із колекції Рівненського краєзнавчого музею та документів, які зберігаються в обласному архіві і є корисними для дослідників¹. Стаття Н. Миронець присвячена аналізу рукописних матеріалів, які свого часу збирав Ф. Штейнгель для власної бібліотеки в с. Городок Рівненської області².

Особовий фонд Ф. Штейнгеля складається зі 102 одиниць зберігання. У ньому зосереджені документи, які висвітлюють господарську діяльність у маєтку самого Ф. Штейнгеля і його батька Рудольфа. Документи фонду за тематикою можна поділити на п'ять груп. До першої з них належать матеріали бібліотеки, заснованої в с. Городок, а друга — невелика кількість уцілілих етнографічних пам'яток музею, який існував у маєтку. Серед них варто назвати фотографії замків, дерев'яних хат, церковного оздоблення Волинської губернії, етнографічні матеріали про народні обряди та ремесла, датовані 1890 р.³

---

¹ *Нахратова Т.* Життя та діяльність Федора Рудольфовича Штейнгеля (за матеріалами фондової збірки Рівненського обласного краєзнавчого музею та Державного архіву Рівненської області) // Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею. — Рівне, 2006. — Вип. ІV: (Матеріали наукової конференції 25—26.10.2006 р.). — С. 194—197.

² *Миронець Н.* Рукописні матеріали бібліотеки барона Ф.Р. Штейнгеля в Державному архіві Рівненської області // Архіви України. — № 4—6 (252). — 2003. — С. 155—164.

³ Державний архів Рівненської області (далі — Держархів Рівненської обл.), ф. 366, оп. 1, спр. 75, 76.

Збереглися докладні описи бондарного ремесла, єврейського весілля в м. Бережниця, описи с. Великі Цепцевичі⁴. Є також тексти пісень, зібраних по селах Рівненської області особисто Ф. Штейнгелем для цього музею⁵, а також записаних В. Мошковим 1891 р. зі слів солдатів Варшавського гарнізону — уродженців Волинської губернії⁶.

До третьої групи відносяться описи маєтку в с. Городок протягом років, документи про здачу в оренду майна та землі. Рудольф Штейнгель був високоорганізованою людиною, яка все тримала під контролем. Тому у фонді зберігаються не лише дані про прибутки та витрати маєтку, але й відомості про робочу силу, характеристики робіт, які виконували наймити, умови контрактів, укладених із різними людьми⁷.

Масмо також схеми та креслення маєтку, побудованого угорським графом Естергазі згідно із затвердженим 17 серпня 1856 р. генерал-ад'ютантом Чевкніним планом. Загальне присутствіє правління округу розглянуло план фасаду 5 травня 1860 р. і дозволило будівництво, але без права продажу. Також зазначалося, що правління «не приймає на себе відповідальність за точну належність власнику тієї землі, на якій бажає возвести будівлю означеного дому»⁸. Серед документів цієї групи особливо цікавий опис маєтку за 1878 р., на який саме тоді між інженером Рудольфом Штейнгелем та землевласниками Павлом і Антоном Безереді було укладено купчу⁹.

Волинська губернія ввійшла в Російську імперію внаслідок поділу Речі Посполитої між Росією, Австрією та Пруссією. Тут, як і на всьому Правобережжі України, зберігався польський тип фільваркового господарства. На відміну від російських поміщиків, які займалися господарюванням у невеликих масштабах, волинські ж (частіше за все — поляки, рідше — українці, росіяни й німці) надавали перевагу фільварковій системі, яка трималася на дармовій праці кріпосних селян. Після скасування кріпацтва поміщицькі господарства підприємницького типу почали зникати, але історична назва фільварку закріпилася за маєтком. Навіть спосіб господарювання не змінювався, якщо поміщик був здатний оплачувати працю наймитів.

Рудольф Штейнгель купив цей маєток, у першу чергу, заради свого третього сина Федора, якому на той час виповнилося 8 років. Хлопчик був хворий на епілепсію, і клімат Санкт-Петербурга, де він народився, не підходив для його слабкого здоров'я. Родина Штейнгелів переїхала в Україну, де барон придбав у Києві 1877 р. будинок на вулиці Бульварно-Кудрявській, 27 (з 1924 р. у цьому приміщенні розташований Інститут травматології та ортопедії). Тут сім'я проживала в холодну пору року, а в теплу, як це було прийнято в більшості заможних родин того часу, переїздила в сільський маєток.

---

⁴ Там само, арк. 1–2, 3, 6.

⁵ Там само, спр. 77.

⁶ Там само, арк. 4.

⁷ Там само, спр. 2–17, 19, 20, 22.

⁸ Там само, спр. 43, арк. 4.

⁹ Там само, спр. 7, арк. 1.

В описі, складеному в червні 1878 р., зазначено: «Маєток, що знаходиться на відстані 1 ½ верст від полустанку Обори Києво-Брестської залізниці, оточений проточними ставками, поєднаними з річкою Горинь, має вигляд острова на просторі 4 десятин землі, на яких розташований парк, що має дороги для їзди і багато красивих різних старих дерев, поєднання маєтку з селом і залізницею здійснюється через міцно влаштований дерев'яний міст на палях, через який і в'їзд в оний. В парку ближче до правої сторони оного знаходиться панський будинок — кам'яний двоповерховий, що виходить переднім фасадом на ставок і газон з довгою перед будинком куртиною, прикрашеною квітами; будинок цей з 2-ма кам'яними в один поверх флігелями, розташованими уздовж бічних його фасадів, які впираючись в кам'яну церкву (що існує більше 140 років) утворюють невелике внутрішнє подвір'я»¹⁰.

Будинок разом із флігелями мав 1878 р. 22 кімнати¹¹. На нижньому поверсі були розташовані парадні сіни, кімнати старшого сина, виховательки, дитяча, що виходила в кімнату покоївки, та прислужника. У лівому флігелі були три кімнати для гостей, у правому — кімната прикажчика, повара, гостьові, а також парадні сходи з передпокоєм. На другому поверсі — вітальня, кабінети баронеси та барона, їдальня, буфетна кімната, кабінет спальня, вбиральня, кімната покоївки¹².

1878 р. фільварок складався з таких приміщень: будинок для прикажчика, два магазини для зберігання збіжжя, клуня, скотний двір, вівчарня, сарай для коней з усіма до нього надбудовами, постійний двір «Баварка» з окремим будинком, де розміщувалася харчевня, та плетеним сараєм¹³. На рухоме майно було заведено окремий опис. Загальна кількість зручної й незручної землі в маєтку складала 722 дес.¹⁴ У документі вказувалися орендарі млинів, рибної ловлі, городів, які укладали договори з попередніми господарями маєтку, визначалися їхні права на орендокористування.

Збереглися відомості доходів і витрат по маєтку за різні роки, книги Городоцької економічної каси, дані про кількість і суму податків, що сплачували господарі, і навіть відомості про заробітну плату для найманої робочої сили. 1878 р., тобто на час купівлі маєтку, у ньому працювало 20 осіб. Серед них були робітники, які отримували платню в сумі 22 руб., пастухи великої рогатої худоби — від 20 до 24 руб., столяр та кучер — по 30 руб., садівник — 80 руб. Найбільшу суму (240 руб.) мав прикажчик Альберт Борковський¹⁵. За період з 1 жовтня 1877 по 1 січня 1878 р. тут працювало 8 робітників, які отримували за свою роботу 5 руб. 50 коп. сріблом, 2 пастухи (один мав 5 руб., інший — 5 руб. 50 коп.), сажотрус — 4 руб., три сторожі (від 5 руб. 50 коп.

¹⁰ Там само, спр. 2, арк. 1.

¹¹ Там само, спр. 7, арк. 2.

¹² Там само, спр. 2, арк. 3, 4 зв.

¹³ Там само, спр. 7, арк. 3 зв.

¹⁴ Там само, арк. 2.

¹⁵ Там само, спр. 5, арк. 1 зв.

до 6 руб.), повар — 10 руб., столяр — 7 руб. 50 коп., два кучери (5 руб. та 7 руб. 50 коп.) та ін.¹⁶ Окрім вищеназваного люду, працювали також польові робітники.

Загальна сума витрат маєтку 1878 р. становила 8,3 тис. руб. Доходи були наступними: з сінокошу — 996 руб., млина — 825 руб., рибної ловлі — 200 руб., саду — 232 руб., панського будинку — 750 руб. тощо. Увесь прибуток складав 9,9 тис. руб.¹⁷ У відомості містилися також дані про посів таких ярових сільськогосподарських культур, як овес — швидкозрілий та простий, горох, ячмінь, просо, гречиха, ріпак¹⁸. Нові власники серйозно поставилися до свого господарства й намагалися всьому дати лад. Придбали й землі. Якщо при купівлі маєтку 1878 р. загальна кількість земельної площі становила 722 дес., то на початок 1890 р. вона збільшилася до 548 дес. зручної землі та 188 дес. лісу, а всього — 736 дес. За користування нею барон Р. Штейнгель платив у Волинську казенну палату щорічно податки на суму 233 руб. Сюди ж входив державний поземельний податок, губернський земський збір, збір на причтові будови, приватний збір із дворянських маєтків і навіть збір на утримання духовенства¹⁹.

Рудольф Штейнгель любив порядок у усьому. Завдяки такій якості його, а потім і сина, ми маємо унікальні дані з історії цієї родини й характеру поміщицького господарювання. Зокрема, у фонді зберігся опис рухомого та нерухомого майна за 1881 р.²⁰ Перечитуючи його, пересвідчуємося, що сім'я жила досить-таки заможнo. У листопаді 1885 р. Рудольф Штейнгель мав у своєму господарстві 3 коней та 18 голів великої рогатої худоби, які разом були оцінені в 1627 руб. Також тут знаходилися різноманітні екіпажі, такі як ландо, дорожні візки, брички, лінійки, сани тощо²¹. У маєтку були англійський парк площею понад 4 дес., левади — 4 дес., городи та фруктовий сад — 4 дес.²²

У фонді знаходимо навіть перелік спиртних напоїв, які зберігалися у винному льосі. Наприклад, 1883 р. він складався з 222 найменувань і включав: червоні вина, мадеру, херес, портвейн, рейнвейн, шато-лафіт, шампанське, горілку, різноманітні наливки, такі як слив'янка, вишнівка, малинівка, тернівка, смородинівка тощо²³. Наливки, скоріше за все, були місцевого виробництва, бо з великого саду отримували безліч фруктів і ягід, та й робочих рук не бракувало. Червоне вино могло постачатися з маєтку на Кубані, власник якого, брат Рудольфа Максим, котрий проживав у Києві на вулиці Великій Підвальной, 3 (зараз Ярославів Вал), займався виробництвом і продажем вин.

---

¹⁶ Там само, спр. 4, арк. 27.

¹⁷ Там само, спр. 6, арк. 2–2 зв.

¹⁸ Там само, арк. 14.

¹⁹ Там само, спр. 30, арк. 160.

²⁰ Там само, спр. 18.

²¹ Там само, арк. 2 зв.

²² Там само, арк. 3.

²³ Там само, спр. 21, арк. 1а.

Станом на 1890 р. маєток складався з наступних приміщень: дво-поверхового панського будинку, флігеля з комірною кухнею й льодовнею, кам'яного погребя, окремої льодовні, погребя для молока, пральні з банею, винного погребя, плетеного сараю в парку, будинку для садівника та сараю у фруктовому саду, дерев'яної купальні, дерев'яного мосту через ставок довжиною в 70 сажнів, ще одного пішохідного мосту, навісу для дров, навісу з піччю й котлом для нагрівання води, туалету²⁴.

Флігель мав п'ять кімнат, двокімнатну кухню з льодовнею та комору з льохом, стайню на 32 коней, пекарню з коморою, дві кімнати для служби, два каретні дровники й корівник²⁵. На час укладання договору купівлі-продажу в маєтку розташовувалися ще два дровники й два окремих льохи, оранжерея без квітів, пральня з лазнею, льодовня, кузня, три дерев'яні млини, зруйнована сукновальня, п'ять будинків для економічної прислуги, постійний двір, сараї. Окрім цього, у лісі, в урочищах «Цепковщина» та «Тлереско», розміщувалося по будинку²⁶.

Між 1862 і 1914 рр. площа дворянського землеволодіння у Волинській губернії скоротилася з 2675 до 1760 дес., тобто на 34%. Тут, як і в інших губерніях Правобережжя, поміщики втратили менше землі, ніж загалом по Україні (52,9%)²⁷. Вони воліли господарювати самостійно, коли ж не могли оплачувати працю селян на своїй землі, то здавали її в оренду. За даними «Статистики землевладення 1905 года», у губернії налічувалося 803 дворянські маєтки земельною площею 1799 дес., що становило 2241 дес. у розрахунку на один маєток²⁸. Отже, фільварок Штейнгелів можна назвати досить невеликим.

Варті уваги договори та контракти щодо орендування землі, млинів та іншої власності родини в с. Городку. Документи такого характеру є цінні не тільки тим, що відтворюють загальну картину господарювання. У них, як правило, подається опис наданого в оренду майна. Таким чином, дослідник може скласти повну картину того, що являв собою маєток.

Як уже було сказано, Рудольф Васильович жив із родиною в с. Городку лише в теплу пору року, а в холодну сім'я мешкала переважно в Києві, тоді як господар, зайнятий бізнесом та іншими справами, постійно перебував у Санкт-Петербурзі. Маєток залишався без хазяїна, тому було прийнято рішення здати його в користування. У фонді зберігається договір на оренду, укладений із австрійським підданим Здіславом Висоцьким у липні 1880 р. строком на 12 років²⁹. Здавався весь городоцький фільварок з економічними, орними, сінокісними, садибними землями, городами, садами, пасовиськами й

²⁴ Там само, спр. 29, арк. 21.

²⁵ Там само, спр. 7, арк. 2 зв.

²⁶ Там само.

²⁷ Рубач М.А. Очерки истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине. — К., 1956. — С. 16.

²⁸ Там само. — С. 11.

²⁹ Держархів Рівненської обл., ф. 366, оп.1, спр. 15, арк. 3.

вигонами, господарськими жилими та нежилими будівлями, молотильними машинами, з правом водопою у ставках та ріках. Усього було здано 456 дес.³⁰ За 12 років оренди З. Висоцький мав заплатити 35 тис. руб.³¹ Барон Р. Штейнгель зобов'язувався безкоштовно надавати орендару необхідні матеріали на підтримку в робочому стані економічних і жилих будівель, лагодження доріг та гребель на орендних землях, відпускати безкоштовно очерет і потрібну кількість дров на опалення приміщень³². Орендару заборонялося самостійно, без дозволу власника, будувати шинки, заводи, фабрики чи продавати вино. Навіть у випадку продажу маєтку, якщо орендний термін не вичерпався, контракт зберігав свою силу. Не були забуті й городоцькі робітники: З. Висоцькому було надано право безкоштовного користування млином барона Р. Штейнгеля для вимолоту зерна для їхніх потреб³³.

Поряд із цим маємо контракт, укладений між бароном Р. Штейнгелем і міщанином Рещинським про здачу в оренду ферми в урочищі Торськ строком на 6 років, починаючи з 20 серпня 1878 р.³⁴ В описі землі, яка разом з іншим була надана в орендне користування Здіславу Висоцькому з 1881 р., згадується город, орна, лугова земля та болота в урочищі Торськ³⁵. Документи, які могли б прояснити цю справу, відсутні у фонді. Можливо, Рещинський орендував частину земель в урочищі, у той час як в орендне користування З. Висоцького теж входила певна частка цієї землі. Можна припустити також, що договір із Рещинським з невідомої нам причини був розірваний через декілька років, і тому земля разом із маєтком у с. Городку була пізніше орендована З. Висоцьким.

Окрім маєтку, останній взяв в оренду три водяні млини на строк з 1884 по 1889 рр.³⁶ У користування З. Висоцького переходила також корчма в с. Городку, право рибної ловлі у ставку та прилеглих річках. Встановлювалася орендна плата в розмірі 2 тис. руб. щорічно. Орендар повинен був також щорічно виплачувати половину страхової премії за млини й корчму³⁷. Після самого тексту контракту в документі присутні записи про внесення орендної плати, щоразу особисто підписані Здіславом Висоцьким. В одному з таких записів занотовано, що оренда корчми за згодою сторін припинилася з 1 січня 1886 р. Надалі З. Висоцький вносив орендну плату лише за користування млинами³⁸.

Натомість корчму з прилеглими до неї городами й землею цього ж 1886 р. було передано в оренду селянам с. Городок строком на три роки,

---

³⁰ Там само, арк. 5–5 зв.

³¹ Там само, арк. 6.

³² Там само, арк. 7–7 зв.

³³ Там само, арк. 8–8 зв.

³⁴ Там само, спр. 8 арк. 1.

³⁵ Там само, спр. 15, арк. 19 зв., 20.

³⁶ Там само, спр. 20, арк. 1.

³⁷ Там само, арк. 1–2.

³⁸ Там само, арк. 4.

починаючи з 1 січня 1887 р. по 1 січня 1890 р., із щорічною платою 200 руб. Ремонт корчми, за згодою сторін, лягав на плечі орендаторів, але необхідний матеріал для робіт повинен був надавати Рудольф Штейнгель³⁹. 6 серпня 1889 р. між городоцькими селянами та бароном було заключено новий договір про подальше орендування корчми, починаючи з 1 січня 1890 р. по 1 січня 1893 р., за таку ж саму плату⁴⁰.

У фонді зберігається документ з описом водяних млинів маєтку баронів Штейнгелів, переданих в оренду острозькому купцю А. Глибі. Він датований 1894 р. і містить детальний опис млинів⁴¹. 26 березня 1899 р. барон уклав другий договір з А. Глибою щодо оренди двох водяних мукомельних млинів строком на 6 років і 5 місяців. Їхній ремонт покладався на орендаря. Він також зобов'язувався підтримувати нормальний рівень води у ставку, своєчасно відкривати під час дощів та весняного розливу шлюзи з тим, щоб вода не завдала шкоди греблі й не затопила угіддя та луги, розташовані біля млинів⁴².

Документи четвертої групи представлені звітами на утримання лікарні св. Бориса за період з 1894 по 1899 рр. Для більшої інформативності варто розглянути їх у поєднанні з листами, що зберігаються в Інституті рукопису НБУ ім. В.І. Вернадського. Інформацію про діяльність цього благодійного закладу можна отримати переважно з особистого листування Федора Штейнгеля з Федором Ріхтером. Збереглося 313 листів, що створюють більш-менш повну картину функціонування установи⁴³.

Медичний заклад було засновано в с. Городок 1893 р. на кошти Федора Штейнгеля для лікування місцевих селян, а також мешканців інших сіл Волині. Заклад утримувався за рахунок фундатора. Спочатку хворих приймали амбулаторно, пізніше була побудована лікарня і став проводитися стаціонарний прийом. Лікарем спочатку в амбулаторії, а потім у лікарні був з 1893 р. Федір Ріхтер. Він був запрошений на 4–5 місяців⁴⁴, але настільки полюбив це село, що залишився тут разом із дружиною та синами на довгі роки. Молодий лікар виявився гарним спеціалістом і дуже відповідальною людиною, за що отримав від місцевих селян прізвисько «великий лікар»⁴⁵.

Уже в перші місяці існування амбулаторії виникла ідея побудови в селі стаціонарної лікарні. Усі клопоти, пов'язані з оформленням документів та керівництвом будівництва, взяв на себе Ф. Ріхтер, який знаходився в постійному листуванні з Федором Штейнгелем і радився з ним із будь-яких питань. Між ними встановилися на довгі роки теплі, дружні стосунки. Молоді люди були однодумцями й підтримували один одного в будь-яких починаннях.

³⁹ Там само, спр. 25, арк. 1.

⁴⁰ Там само, спр. 28, арк. 1.

⁴¹ Там само, спр. 33, арк. 1.

⁴² Там само, спр. 43, арк. 13.

⁴³ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі — ІР НБУВ), ф. 109, оп. 1, спр. 226, 227–299.

⁴⁴ Там само, спр. 282, арк. 125.

⁴⁵ Там само, спр. 226, арк. 132.

Як уже зазначалося, лікування та ліки були безкоштовними, хоча на початку лікар Ф. Ріхтер радився з власником щодо встановлення мінімальної плати в 15–20 коп., але пропозиція була відкинута. Федір Пилипович власноруч готував багато мазей та ліків для хворих⁴⁶. Замовляючи інструменти та ліки, завжди шукав, де можна купити дешевший, але якісний товар. В одному з листів писав: «Відсилаю завтра, дорогий Федір Рудольфович, два листи з вимогою ліків і перев'язочних матеріалів..., до речі, і 2–3 інструменти — одне за кордон, інше — в Пітер, вийде рублів трохи більше 200 загалом, але проте вистачить надовго, місяців на 8 — усе буде дешево й сердито, чудова якість. Я буду просити тебе якомога швидше, не відкладаючи, якщо можна, щоб не загальмувати висилку медикаментів, відправити 100 руб. чи чек на цю суму на який-небудь берлінський банк за кордон на адресу: Німеччина — Дармштадт — Хімічна фабрика Е. Мерка»⁴⁷.

Амбулаторія з перших місяців роботи набула неймовірної популярності серед простого люду, який не мав коштів заплатити за лікування. 1893 р. у с. Городок привезли молодого хлопця, який роздробив собі пальці на віяльці. Ф. Ріхтеру частково вдалося врятувати бідолашу від каліцтва. Це був для нього останній шанс, бо інший лікар, не маючи на це права, вимагав у пацієнта 30 руб. за лікування, яких у хлопця, звичайно, не було⁴⁸. І це був не поодинокий випадок.

Хоча лікарня була побудована пізніше за амбулаторію, стаціонарних хворих тут почали приймати значно раніше, про що маємо відомості з листа, датованого 26 грудня 1893 р.: «функціонувала наша лікарня і як стаціонарна вже, лежало в ній двоє хворих»⁴⁹.

Про важливість такого закладу в сільській місцевості, де нерідко були відсутні не лише фельдшерські пункти, а й навіть звичайні аптеки, переконливо зазначав сам Ф. Ріхтер у листі до Ф. Штейнгеля: «Хворих маса, не лякає їх ані дорога, ані потяги, і звідки тільки вони не з'являються: з Рожища, Луцька, Олехи, Степані й навіть прикордонної Мінської губернії, ідуть цілий день і ніч, щоб потрапити сюди... І звідки така слава і популярність? Нова ще і давно назріла така полужемська установа, яку ти покликав до життя. Казна, влаштовуючи сільські лікарні, відпускає на них занадто мало, так що лікарі пов'язані, не говорячи вже про те, що приймають лише свою ділянку за необхідністю та в силу скудного утримання повинні піклуватися про сторонню практику, пов'язану, зрозуміло, із втратою часу для справи, якій вони власне покликані служити, ну а адміністрація повинна миритися з цим, бо розуміє, що в існуючих обставинах інакше не можна»⁵⁰.

---

⁴⁶ Там само, арк. 3.

⁴⁷ Там само, арк. 45.

⁴⁸ Там само, арк. 4.

⁴⁹ Там само, арк. 3.

⁵⁰ Там само, арк. 131–132.

Коли 1894 р. Ф. Ріхтер відвідав замок Радзівілів в Олиці Волинської губернії й завітав до тамтешньої лікарні, то, порівнюючи її роботу з городоцькою, писав Ф. Штейнгелю: «сільська лікарня — халупа порівняно з нашою, уяви собі, що там разом з повторними хворими по 12 жовтня було не більше 1164 відвідини, незважаючи на те, що лікарняний пункт існує там вже 10 років, і прийом, і видача ліків також безкоштовні; мій сусід взагалі дивувався і ніяк не міг пояснити собі тієї швидкої популярності, якої досягла в такому великому районі і за такий короткий термін наша лікарня; у нього за журналом найбільший прийом за весь час — 16 осіб, а то, звичайно, 5, 8, 3 хворих, а то й нікого немає»⁵¹.

В особовому фонді Ф. Штейнгеля поряд з іншими матеріалами зберігся звіт про діяльність амбулаторії в с. Городку за цей період. Для порівняння: за п'ять місяців із січня по травень 1894 р. по допомогу до лікарні звернулося 1738 хворих, які зробили 3142 відвідини. Хірургічна допомога була надана 235 хворим, а вартість відпущених ліків склала 495 руб. 71 коп.⁵² Продовжуючи далі звітувати, Ф. Ріхтер писав: «Ліки готувалися по можливості в аптеці лікарні й відпускались виключно тим, хто лікувався в останній, таким чином лікування кожного хворого обходилося в 28 коп., а кожні відвідини в загальному — у 15 коп. Пацієнтам із хворими очима відпускалися окуляри й піпетки... Хворим із таких місць, де існують аптеки, чи з дуже віддалених сіл, ліки не видавалися, за виключенням випадків гострих, зрозуміло, де вимагалася швидка допомога... Користувалися допомогою хворі зі 123 сіл, причому деякі приїздили за 80 верст, усіх хворих з часу заснування правильного щоденного прийому було 2278 осіб, які дали 4087 відвідин. Віспа була прищеплена 40 дітям у травні місяці, у всіх без виключення прищепилася добре...»⁵³. Далі додає, що окрім прийому хворих безпосередньо в амбулаторії було зроблено 144 відвідини на дому, для чого довелося виїжджати в села 26 разів⁵⁴.

Окрім Ф. Ріхтера, у лікарні працювала медична сестра, фельдшер, а під час тяжких операцій з міста запрошували хірурга. Але все-таки основна робота лягала на плечі Федора Пилиповича.

Відомі випадки, коли лікар працював як дантист: «Отримав велику популярність як дантист, який легко видаляє..., що, гадаю, не дивно, якщо згадати, що робили їм раніше зуби різні доморошені фельдшери-«цирульніки» ключами та ін. інструментами, тягаючи і водячи їх де-факто мало не півгодини по кімнаті...»⁵⁵. Федір Рудольфович постійно цікавився справами лікарні й усіляко допомагав їй, про що свідчить черговий лист Ф. Ріхтера: «...Я ще виписав декілька інструментів, головним чином, зубні щипці, але й дорогі

⁵¹ Там само, арк. 55.

⁵² Держархів Рівненської обл., ф. 366, оп. 1, спр. 34, арк. 15.

⁵³ Там само, арк. 15, 16.

⁵⁴ Там само, арк. 16.

⁵⁵ ІР НБУВ, ф. 109, оп. 1, спр. 226, арк. 21.

вони прокляті — по 4 руб. пара, а менше ніж п'ятьма парами не обійтися... Ось тобі і 20 руб. готово, на щастя, я від тебе отримав багато інструментів у подарунок»⁵⁶.

Доводилося іноді займатися й акушерською практикою: «...удостоївся двічі запрошення на пологи, раз в Городку, другий в Аборові, які, на щастя, закінчилися без щипців»⁵⁷.

Нерідкими були випадки хірургічного втручання: «У четвер ми знову оперували п'ятьох — це вже четвертий раз. Взагалі, останнім часом доволі багато різь, дрібні — сам, а більш крупні з Менделем»⁵⁸. Дуже серйозний в усьому, Ф. Ріхтер був незадоволений недбалим ставленням Менделя до своїх обов'язків, були навіть випадки, коли той ставив неправильні діагнози. Тому він вирішив відмовитися від його допомоги та взяти натомість військового лікаря. Хоча іноді Федір Пилипович оперував сам, і результати були вельми позитивними. Часом траплялося багато випадків, які вимагали оперативного втручання. Наприклад, за січень 1898 р. у лікарні було проведено 14 великих операцій⁵⁹.

Займався Ф. Ріхтер також і вакцинацією населення: «вчора отримав з лікарняного відділення безкоштовну віспу, яку почну прищеплювати бажаним, запити, й доволі численні, вже були...»⁶⁰. У листах зустрічаємо також його роздуми про необхідність запобіжних щеплень, які того часу ще не були добре розроблені й викликали різні думки⁶¹.

Окрім своїх безпосередніх обов'язків, були випадки, коли лікар змушений був у господарстві Федора Штейнгеля виконувати роботу ветеринара, до якої він, як і до всього іншого, ставився дуже серйозно: «Йду зараз на фільварок рятувати корову, два дні як не відділяється дитяче... А я серйозно хотів би не за домашнім лікарським порадином, а по-серйозному керівництву вивчити дещо з ветеринарії коней і корів, можна було б принести деякого роду користь; не знаю, де б дістати керівництво з анатомії порожнин і терапії...»⁶². Відомі випадки, коли він вдало лікував коней, при цьому зауважуючи, що ця справа не важка, якщо людина має лікарняні навички, лише дози повинні бути іншими⁶³.

1895 р. у Городку та найближчих селах спалахнула епідемія холери. Тоді Федір Штейнгель прийняв рішення про заснування лікарні для таких хворих. На цей час Ф. Ріхтер був призначений лікарем у Ставках, Зозові та на 10

---

⁵⁶ Там само, арк. 5.

⁵⁷ Там само, арк. 21.

⁵⁸ Там само, арк. 238.

⁵⁹ Там само, спр. 289, арк. 137.

⁶⁰ Там само, спр. 226, арк. 26.

⁶¹ Там само, спр. 252, арк. 55.

⁶² Там само, спр. 226, арк. 226.

⁶³ Там само, спр. 278, арк. 113.

сіл довкруги⁶⁴. На жовтень 1895 р. хвороба у Ставках пішла на спад, хоча в с. Городку вона ще тривала, але селяни, навчені лікарем, її не запускали, тому до тяжких випадків не доходило⁶⁵. 10 жовтня 1895 р. Ф. Ріхтер надіслав Ф. Штейнгелю офіційний звіт про холеру у Волинській губернії⁶⁶. Хоча холерні випадки ще траплялися, спалах її був придушений. Зазначимо, що з першого року функціонування амбулаторії, а пізніше лікарні, дотримувалася сувора звітність та реєстрація. Офіційні звіти про діяльність медичного закладу висилалися Ф. Штейнгелю щороку. В особовому фонді барона збереглися звіти за 1894–1899 рр. Окрім цього, Ф. Ріхтер планував надсилати їх кожні три місяці, а на практиці в листах він часто щомісячно, а то й щоденно інформував барона про свою діяльність у лікарні й долю пацієнтів, описуючи найбільш цікаві та тяжкі випадки.

Поряд із цим, у листах він часто скаржитись на халатне ставлення селян до лікування: «В одній хаті і холера, і скарлатина, незважаючи на те, що залишаєш все, нічого не робиться, так як бачиш у батька-гренадера руки трясуться, коли треба змазати горло... Результат — смерть від скарлатинозного дифтериту, ех, скільки цих діток помирають на святій Русі даремно, ні з того ні з сього...»⁶⁷. На жаль, треба відмітити, що такі випадки в практиці доктора були непоодинокі. Він робив усе від себе залежне, а селяни, зі свого боку, не приймали ліки, запускали хвороби своїх дітей, що призводило до невтішних наслідків.

Про ефективність лікарської роботи говорить і той факт, що, коли 1897 р. на селі трапилися масові захворювання кору, на 60–70 випадків був лише один летальний, і в тому були винні батьки, які не давали ліки дитині вчасно⁶⁸. Ф. Ріхтер настільки переймався, що вирішив запровадити в щойно відкритій Федором Рудольфовичем чайній лекції для селян із різних предметів, зокрема, спершу дати основи медичних знань: «...хотілося б мені влаштувати для них популярні читання з медицини спочатку, хоча б раз на тиждень... Спишуся в Києві з ким-небудь з лікарів для виписки таких брошур, нехай надішле мені з комісії для народних читань. Якщо справа піде, тоді вже можна буде й розширити справу, додати туманні картини...»⁶⁹.

Не встигли в с. Городку справитися з холерою, як отримали новий клопіт. Невдовзі повинні були прибути на військові навчання 80 солдат, і Ф. Ріхтер отримав листа з проханням від командира не лише віддати в тимчасове користування кімнату в чайній для марширувань, а й дозволити за платню лікувати солдат в Городоцькій лікарні, видавати їм в амбулаторії ліки. При цьому начальство, покладаючись на те, що в селі є лікарня, не надіслало ні

⁶⁴ Там само, спр. 226, арк. 149.

⁶⁵ Там само, арк. 151.

⁶⁶ Там само, арк. 155.

⁶⁷ Там само, арк. 154.

⁶⁸ Там само, спр. 256, арк. 65 зв.

⁶⁹ Там само, спр. 226, арк. 6.

фельдшера, ні ліків, ні лазаретної фури. Ця додаткова кропітка робота цілком лягла на плечі Федора Пилиповича, а фінансова її частина — на Федора Рудольфовича⁷⁰.

Роботи в лікарні та за її межами завжди було багато. Нерідко доводилося виїздити на виклики: «Численні роз'їзди, які мені доводилося робити у справах служби, майже кожні день-два; не можна не рахувати найбільш вдалим днем той, коли в мене було 54 хворих і роз'їзди в два кінці, всього 46 верст, з яких я повернувся лише в 5 ½ ранку, так що було не до листів, а тепер нагодилися річні звіти в департамент медичний. Довкруги скарлатина потужна, крупи, дифтерити...»⁷¹. Наприклад, у січні 1895 р. у лікарні св. Бориса отримало допомогу 761 чоловік, а Ф. Ріхтер виїздив на допомогу по селах 21 раз⁷².

Окрім приватної служби в Городоцькій лікарні Ф. Ріхтер мав право, за лікарським статутом, у вигляді особливої пільги, бути зарахованим на державну службу без платні, але маючи всі права до надання чину. Для цього Федір Штейнгель повинен був подати в Житомир прохання губернатору. Це було зроблено, і Федора Пилиповича з вересня 1894 р. було офіційно затверджено на державній службі⁷³. Отже, під час літньої відпустки він не лише відпочивав у Криму разом із дружиною та синами, але й поєднував дозвілля з роботою в державній лікарні: «...я більше в місті, тому що працюю в лікарні, бажаючи поєднати приємне з корисним: особливо з практичних міркувань цікавить акушерство й операції, де чим більше побачиш, тим краще для своєї лікарняної діяльності набиваєш руку; поряд із цим іде, зрозуміло, і теорія»⁷⁴. Ф. Ріхтер цікавився також новинами в галузі медицини, доказом цього є його участь 1897 р. у медичному з'їзді, який проходив у Санкт-Петербурзі. На ньому були присутні 8 тис. делегатів. Поряд із російськими лікарями в цьому зібранні брали участь французькі, німецькі та ін.⁷⁵

У травні 1897 р. Федір Ріхтер отримав за свою сумлінну роботу медаль. У листі до барона він так описав цю подію: «...можеш і нас привітати з царською чи що милістю, так як нам піднесли «цацкі» — нагрудні знаки. Багато було академічних спорів відносно цього, але мають інженери [...] чому б не мати й нам для втіхи, так що будь вони в Рівному, зустрів би Вас немовби доктором медицини...»⁷⁶. Отримував лікар і грошові винагороди. Федір Штейнгель цінував роботу свого друга й до невеликої зарплатні (за 1897 р. він отримав 1800 руб.) додавав надбавки⁷⁷.

---

⁷⁰ Там само, арк. 187.

⁷¹ Там само, арк. 95.

⁷² Там само, арк. 116.

⁷³ Там само, арк. 9, 45, 47.

⁷⁴ Там само, спр. 233, арк. 12–12 зв.

⁷⁵ Там само, спр. 271, арк. 92–93 зв.

⁷⁶ Там само, спр. 266, арк. 83 зв.

⁷⁷ Держархів Рівненської обл., ф. 366, оп. 1, спр. 37, арк. 9; ІР НБУВ, ф. 109, оп. 1, спр. 282, арк. 125 зв.

Будівництвом у с. Городку стаціонарної лікарні для хворих Ф. Штейнгель керував дистанційно, через листування з Ф. Ріхтером, який взяв на себе всі обов'язки: починаючи від обрання місця та оформлення документів, закінчуючи безпосередньо процесом будівництва лікарні та криниці при ній для задоволення потреб хворих. Спочатку він планував, що вона буде вмішувати 8–10 ліжок⁷⁸. У травні 1894 р. був майже готовий фундамент лікарні та затверджений губернатором її план⁷⁹. 1895 р. було складено перелік інвентарю, необхідного для майбутнього медичного закладу. Його вартість склала 2 тис. руб., утримання ж лікарні та амбулаторії, разом із зарплатнею персоналу та безпосередньо лікарю, складало додатково ще 5 тис. руб.⁸⁰ У серпні 1896 р. було отримано статут лікарні, а разом із ним — дозвіл на будівництво⁸¹. Окрім фінансового утримання закладу, Федір Рудольфович та його дружина допомагали також речами⁸².

Лікарня в с. Городку завдячувала Федору Штейнгелю не лише своєю появою. Щороку барон щедро фінансував заклад, який для успішного функціонування потребував нового медичного обладнання, постійного поповнення ліків, виплати зарплатні лікарю та медперсоналу. Наведемо декілька цифр: за січень–травень 1894 р. вартість відпущених ліків склала в амбулаторії 495 руб., 1895 р. витрати становили 4133 руб., 1896 р. — 6628 руб., у 1897 р. — 7327 руб.⁸³

Щоб більш повно ознайомитися з діяльністю цього медичного закладу, варто детально проаналізувати один зі звітів Федора Ріхтера, які щороку надсилалися її власнику. Для прикладу, візьмемо 1897 р. Тоді в с. Городку вже функціонувала не лише амбулаторія, а й повноцінна лікарня для стаціонарних хворих.

За звітний період на стаціонарному лікуванні перебувало 218 хворих, з них на кінець року виписалося 204 особи. Серед хворих трапилося 17 летальних випадків⁸⁴. На амбулаторному лікуванні перебувало 8836 хворих (як зазначав лікар, це було на 2443 хворих більше в порівнянні з минулим роком) із 384 населених пунктів. Було здійснено 12563 відвідини, з них у лікарні — 11684, на дому в с. Городку — 608, виїздів по ділянці — 271. Окрім цього, було зроблено щеплення від віспи 92 дітям⁸⁵. Хвороби, які доводилося лікувати, складають досить довгий список, ось деякі з них: віспа, скарлатина, дифтеріт, круп, кір, кашлюк, грип, черевний тиф, дизентерія, холера, венеричні хвороби, малярія, зоб, короста, катар дихальних органів, хвороби серця, шлун-

⁷⁸ ІР НБУВ, ф. 109, оп. 1, спр. 226, арк. 8.

⁷⁹ Там само, арк. 23, 25, 26.

⁸⁰ Там само, арк. 119, 120.

⁸¹ Там само, спр. 234, арк. 14, 15 зв.

⁸² Там само, спр. 226, арк. 188.

⁸³ Держархів Рівненської обл., ф. 366, оп. 1, спр. 34, арк. 15; спр. 35, арк. 11; спр. 36, арк. 2 зв.; спр. 37, арк. 9.

⁸⁴ Там само, спр. 37, арк. 2 зв.

⁸⁵ Там само, арк. 4 зв.

ково-кишкового тракту, печінки, епілепсія, запалення головного мозку, нервові захворювання, хвороби очей та вух, золотуха, доброякісні та злоякісні пухлини, забої, рани тощо⁸⁶. Окрім звичного огляду та призначення лікування було проведено 123 операції. У звіті хворі поділялися за віковими групами (найбільше хворих було зафіксовано у віковій категорії від 20 до 50 років — 4619 осіб) та віросповіданням (найбільше православних — 6635 осіб, католиків — 1100 осіб, протестантів — 732 особи)⁸⁷.

Вартість утримання закладу 1897 р., включаючи не лише ліки та предмети догляду за хворими, а й продукти харчування, зарплатню лікарю та медичному персоналу, консультації інших лікарів під час операцій тощо, становила 7327 руб. 52 коп. Лікування кожного хворого коштувало 24,2 коп., а відвідини — 17 коп. При лікарні існував кухоль для пожертв, але за рік там назбиралося лише 33 руб. 74 коп. Тобто її утримання повністю брав на себе Федір Рудольфович Штейнгель⁸⁸.

Підсумовуючи сказане, треба згадати, як влучно висловився про її необхідність у селі Ф. Ріхтер в одному з листів до барона: «Лікування йде доволі вдало, так що я гадаю, не одна душа молиться за тебе — не одна згадає добрим словом»⁸⁹.

Нарешті, до п'ятої групи документів належать ті, що стосуються участі Ф. Штейнгеля у відкритті жіночої гімназії в м. Рівному. 26 квітня 1900 р. відбулося зібрання гласних Рівненської міської думи з даного питання. Міський голова заявив, що від попечителя Київського учбового округу надійшов лист, в якому повідомлялося: на влаштування приміщення необхідно 52 тис. руб., на утримання закладу — 11 тис. руб. щорічно. Міністр народної освіти повідомив Управління Київського учбового округу, що відкрити такий учбовий заклад немає можливості й запропонував натомість обмежитися утворенням жіночої прогімназії⁹⁰. На засіданні було вирішено просити про відкриття такого закладу на таких підставах: а) місто бере жіночу гімназію під свою опіку й утримання; б) плата за навчання, 60 руб. з учениці, надходить в міські кошти на утримання гімназії; в) до побудови власної будівлі жіноча гімназія буде розташовуватися в орендованому приміщенні⁹¹. Цього ж дня на доповнення постанови міська дума ухвалила «уповноважити барона Федора Штейнгеля прийняти на себе клопотання про прискорення заснування в м. Рівному жіночої гімназії»⁹².

Обрана загальними зборами гласних Рівненської міської думи комісія вирішила пристосувати для гімназії будинок поблизу тюремного замку, який

---

⁸⁶ Там само, арк. 3–4 зв.

⁸⁷ Там само, арк. 6.

⁸⁸ Там само, арк. 6 зв., 9, 10.

⁸⁹ ІР НБУВ, ф. 109, оп. 1, спр. 226, арк. 10.

⁹⁰ Держархів Рівненської обл., ф. 366, оп. 1, спр. 41, арк. 11–11 зв.

⁹¹ Там само.

⁹² Там само, арк. 7.

був переданий волинському військовому начальнику під збірний пункт на випадок мобілізації. Після огляду будинку комісія визнала його придатним за умови певного ремонту й просила міського голову звернутися до начальника губернії з клопотанням про тимчасову передачу цього будинку на влаштування там жіночої гімназії⁹³. Було розглянуто також навчальну програму та включено до обов'язкового списку два додаткові уроки малювання в кожному класі. Було вирішено просити дозволу на відкриття з початку 1900–1901 навчального року трьох підготовчих класів, а при наявності охочих (не менше 20 осіб) — ще одного. Кошторис витрат на утримання школи та зарплатню педагогам склав 6,8 тис. руб. Враховуючи те, що в кожному з перших трьох класів в середньому планувалося навчати по 30 учениць, а в підготовчому — 40, передбачалося отримати за навчання дівчаток 7,8 тис. руб.⁹⁴

Довіреність на ведення цієї справи була видана Федору Штейнгелю. Збереглася чернетка листа, адресованого попечителю Київського учбового округу, щодо виконаної роботи. Повідомлялося, зокрема, що барон Ф. Штейнгель як уповноважений від міста Рівного особисто звернувся зі словесним клопотанням до міністра народної освіти під час відвідин останнім міста. Той погодився дати дозвіл на відкриття гімназії, але за умови надання в Київський учбовий округ статистичних даних, які доведуть необхідність створення подібного навчального закладу. На виконання цієї умови було розіслано 900 запитальних листів особам, які проживали в м. Рівному та повітових містах Волинської губернії, — чиновникам різних відомств, військовим, землевласникам, духовенству, купцям, управляючим, бухгалтерам, лікарям, технікам, архітекторам, адвокатам, аптекарям, агентам, домовласникам та ін.⁹⁵ Федір Рудольфович так обґрунтовував необхідність побудови гімназії: «в усій Волинській губернії є тільки одна жіноча гімназія в м. Житомирі, то звичайна річ, що друга гімназія в краї повинна цікавити не одних тільки жителів цього міста, де будується нова гімназія. Рівне як центральний пункт губернії, вузол залізничних доріг, військовий центр і торгове місто є найбільш зручним містом для гімназії»⁹⁶. Оскільки відкриття планувалося на осінь 1900 р., термін надання відповідей обмежувався початком червня⁹⁷.

Кошти на влаштування гімназії жертвували різні люди, хто скільки міг. Щоб зібрати необхідну суму, було проведено два аматорських спектаклі, на яких було зібрано 2752 руб.⁹⁸

У вересні 1900 р. Рівненський міський голова повідомив Ф. Штейнгеля про те, що міністр народної освіти та попечитель Київського учбового округу дозволили відкриття гімназії й запропонували підшукати для неї відповідне

⁹³ Там само, арк. 15.

⁹⁴ Там само, арк. 15 зв., 16.

⁹⁵ Там само, арк. 2–3.

⁹⁶ Там само, арк. 3.

⁹⁷ Там само, арк. 3–3 зв.

⁹⁸ Там само, арк. 10–10 зв.

приміщення⁹⁹. Це відбулося в грудні 1900 р. Для гімназії було орендовано будинок, що містився поруч із в'язницею. Найбільший вклад у її відкриття поряд із міським головою О. Буховичем був зроблений бароном Ф. Штейнгелем, який прагнув, щоб якомога більше дітей отримали ґрунтовні знання та застосували їх у власному житті¹⁰⁰.

Отже, дослідницький особистий фонд містить матеріали, які дають можливість історику істотно доповнити уявлення про життя та діяльність однієї з ключових осіб української національної революції 1917–1920 рр. — Федора Штейнгеля, а також є цінним джерелом з вивчення особливостей поміщицького господарства й повсякденного життя сільської глибинки українського Правобережжя в пореформену добу.

---

⁹⁹ Там само, спр. 42, арк. 1.

¹⁰⁰ Прищепя О. Вулицями Рівного: погляд у минуле. — Рівне, 2006. — С. 155.